

مسئولیت بین‌المللی دولت‌های منشأ بیماری کووید-۱۹ در قبال شیوع جهانی آن

* محمدجواد حیدریان دولت‌آبادی

** علی نواری

*** محمد وزین کریمیان

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

چکیده

بیماری‌هایی با قابلیت همه‌گیری، ابعاد بسیار متنوعی را پیش‌روی جامعه بین‌المللی می‌گشایند. کرونا، مانند برخی از واژگان یونانی، دوسر معنا دارد؛ هم تاج و هم هاله. اکنون جهان‌گیر است و تاج جهان شده، و همه چیز را به هاله خود کشانده است. بررسی مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، اعم از دولت منشأ و دولت‌های میزبان این بیماری خانمان‌سوز، در حقوق بین‌الملل دغدغه‌ای اساسی بوده است. روش گردآوری داده‌های تحقیق در این پژوهش، با عنایت به جنبه‌های مفاهیم و داده‌های موجود، در وهله نخست شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) بوده است که با رویکرد تحلیلی - توصیفی، درصدد پاسخ به این سؤال اصلی برآمده است که مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال شیوع بیماری‌های همه‌گیر به‌ویژه کووید ۱۹، چگونه محقق خواهد شد؟ پژوهشگر به این نتیجه دست یافته است که فارغ از مجری بودن نسبی مبانی نظری مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در حقوق بین‌الملل در این خصوص، چنانچه دولت چین به عنوان طبیعی‌ترین عامل شیوع ویروس، طبق مقررات مذکور به تعهدات و وظایف خود عمل می‌کرد، جهان با این روند تصاعدی روبه‌گسترش این ویروس روبه‌رو نمی‌شد. البته اقدامات دولت‌های دیگر نیز در این باره قابل تأمل است و بحث مسئولیت مشترک را در این ادبیات ایجاد می‌کند؛ علاوه بر پرداختن به ابعاد مبنایی موضوع، از دید اثباتی نیز طرح دعوا در دیوان بین‌المللی دادگستری، امکان‌سنجی شده است.

واژگان کلیدی

اقدامات مقتضی، بیماری‌های همه‌گیر، کرونا و ویروس، مسئولیت بین‌المللی، مسئولیت مشترک.

* دانشجوی دکترای حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

mj.heydarian@khu.ac.ir

** عضو هیئت علمی گروه حقوق بین‌الملل، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران (نویسنده

مسئول).

navari@ujssas.ac.ir

*** دانشیار گروه حقوق عمومی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. karimianmo1@yahoo.com

مقدمه

تاریخ زیست بشری، عرصه شیوع بیماری‌های مسری و همه‌گیر^۱ مختلف بوده است؛ می‌توان به طاعون آنتونین و ژوستین در سال‌های ۱۶۵ و ۵۴۱ م اشاره کرد و همچنین جذام و وبا که در ۱۵۶۳ م شیوع یافت. بیماری خطرناک و عفونی ایدز نیز نخستین بار در ۱۹۸۷ م، در ایالات متحده آمریکا مشاهده شد. در سال ۱۹۱۸ م، نوعی آنفلوانزا در اسپانیا سبب مرگ ۴۰ تا ۵۰ میلیون انسان شد. آنفلوانزای خوکی نیز در ۲۰۰۸ م، نمونه دیگری از یک بیماری همه‌گیر بود. در جدیدترین نمونه در روزهای پایانی ۲۰۱۹ م، کووید - ۱۹ در شهر ووهان چین در استان هوبی به سرعت انتشار یافت؛ به طوری که به معضل جهانی تبدیل شد.

نخستین اقدام رسمی دولت چین در مقابله با کرونا^۲، در ۲۰ ژانویه ۲۰۲۰ درست در فاصله ۵۰ روز پس از آگاهی از وجود این بیماری و قدرت شیوع بالای آن صورت پذیرفت. این در حالی است که دولت چین در اعلامیه‌ها و اخبار رسمی اعلام کرده بود که اوضاع کاملاً تحت کنترل است؛ حتی نخستین مبتلایان و فوت‌شدگان ناشی از این بیماری را نیز مخفی کرد^۳؛ درحالی‌که به موجب مقررات بهداشت بین‌المللی، دولت منشأ بیماری‌های همه‌گیر باید بلافاصله شیوع چنین بیماری‌های را به سازمان جهانی بهداشت^۴ اطلاع‌رسانی کند. پس از آن سازمان بهداشت جهانی، وضعیت اضطراری بهداشت عمومی بین‌المللی را اعلام کرد. این گونه تعلل‌ها، مانع از آن شد که بسیاری از کشورها، در زمان مورد نیاز و کافی بتوانند تمهیدات لازم را تدارک ببینند تا از سرایت جدی بیماری به داخل قلمرو سرزمینی خود جلوگیری کنند. بسیاری از حقوق‌دانان بین‌المللی امکان تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت منشأ ویروس به دلیل قصور و کوتاهی و عدم مراقبت لازم و

1. Pandemic Diseases

2. SARS-CoV-2

۳. مقامات چینی یک فعال برجسته و متخصص حقوقی را دستگیر کرده‌اند که از رئیس‌جمهور شی جی پینگ خواسته بود به دلیل کم‌کاری‌اش در رسیدگی بحران‌ها از جمله شیوع کرونا ویروس، کناره‌گیری کند. به گفته هوآ زی، فعال و دوست خو زیونگ، چهار نفر دیگر هم پس از حضور در گردهمایی در شهر شیامن دربارهٔ مباحث حقوق بشری در چین، دستگیر شدند. به گفته هوآ، خو توسط پلیس پکن با کمک پیس گوانگزو دستگیر شد. خو، فعال با سابقه در زمینه اصلاحات قضایی و حقوقی است که در ۲۰۱۲ م، نهضت شهروندان جدید را تأسیس کرد و از مقامات دولتی خواست تا دارایی خود را اعلام کنند. وی در ۲۰۱۴ م، به دلیل همکاری با این گروه، به چهار سال زندان محکوم شد. خو همچنین از محدودیت‌ها در گزارش رسانه‌های چینی دربارهٔ اپیدمی در مرکز ووهان و اقدامات برای مهار آن، انتقاد کرد. نک منبع سایت:

<https://www.reuters.com/article/us-china-rights-activist/china-legal-activist-who-called-on-xi-to-give-way-arrested-activists-idUSKBN20C03J>

4. World Health organization (W.H.O)

طرح دعوی احتمالی علیه چنین دولتی را در دیوان بین‌المللی دادگستری نیز مطرح کردند. علاوه بر این، دولت چین با صدور مجوز تجارت و فروش و مصرف گوشت حیوانات وحشی نظیر خفاش بدون انجام ارزیابی‌های پیشینی دقیق و علمی درباره تأثیر مصرف گوشت چنین حیواناتی، که ادعا می‌شود از نقطه نظر علمی می‌تواند منشأ کووید-۱۹ باشد، کوتاهی کرده است (مقامی، ملت، و احسن‌نژاد، ۱۳۹۹: ۱۶۷-۱۹۱). مطلب دیگر این است که دولت چین در اعلام آمار تلفات کرونا و ویروس صادق نبوده، و به پنهان‌کاری متوسل شده است. براساس آمار دولتی، منتشر شده در روزنامه واشنگتن پست فوتی‌های شهر ووهان حدود ۳۵۰۰ بود که در ۴ آوریل ۲۰۲۰ این تعداد به ۴۲ هزار نفر رسیده است. نکته تأسف‌بارتر آنکه در زمان نخستین ثبت بیماری کرونا در ووهان حدود پنج میلیون سفر از ووهان به سراسر جهان انجام شده بود (کریمی، ۱۳۹۹: ۱۹). البته بسیاری از کشورهای آسیایی و اروپایی، در ابتدای گسترش این همه‌گیری، موضع چندان فعالی نداشتند و برخی مانند برزیل ترجیح دادند که اساساً هیچ اقدامی نداشته باشند.^۱

شیوع بیماری همه‌گیری مانند کووید - ۱۹، به یکی از بزرگ‌ترین شوک‌های تاریخ معاصر تبدیل شده، سلامت انبای بشر را تحت الشعاع قرار داده (Aghamohammadi, 2020: 61-63)، آثار و پیامدهای زیان‌باری بر جامعه بشری و به بازارهای مالی کشورها وارد کرده (For e.x see: COVID-19 and Responsible Business Conduct (2020): tackling coronavirus contributing to a global effort: OECD)) و حقوق‌دانان و وکلای بین‌الملل را در پرونده‌های گوناگون و دعوی بین‌المللی وارد کرده است، به گونه‌ای که می‌توان پیش‌بینی کرد که حقوق داخلی و بین‌المللی نیز دچار تحول خواهد شد و کشورها در پرتو آن باید در جست‌وجوی نظم نوین حقوقی برآیند و چه‌بسا بتوان تاریخ بیماری‌های همه‌گیر و مسری را به پیشاکرونا و پساکرونا تقسیم‌بندی کرد؛ بنابراین دولت‌ها در ارتباط با پیشگیری و اطلاع‌رسانی درباره شیوع بیماری‌های همه‌گیر تعهدات بین‌المللی مشخصی براساس مقررات بهداشتی بین‌المللی دارند که در صورتی که بتوان نقض این تعهدات بین‌المللی را به دولت منشأ بیماری منتسب کرد، مسئولیت بین‌المللی دولت مذکور قابل طرح خواهد بود.

فرضیه اولیه این پژوهش در مقام بیان این نکته است که عملکرد دولت چین در برخورد با ویروس کرونا، ناقض مواد ۶۳ و ۶۴ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی و مقررات راجع به بهداشت ۲۰۰۵ است؛ بنابراین در جایگاه یک بحث جدی و نه ابتداه‌ساکن، به امکان‌سنجی طرح مسئولیت مشترک (که در حوزه محیط زیست، مبارزه با مواد افیونی، تروریسم بین‌الملل، ترافیک انسان‌ها

1. Source: <https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2020/05/06/how-terrible-%20has-%20been-%20brazils-%20coronavirus%20response/#1c48cd1a325a.%20Last%20seen:%2025%20May%202020>.

به منظور بهره‌کشی و اخیراً مقابله با بیماری‌های همه‌گیر مانند کرونا و سارس به کار رفته است)، دُوکی پرداخته شده است که عملکرد مشابهی در برخورد با دولت چین در انتشار آن ویروس داشته‌اند و با به‌میان‌آوردن بحث صلاحیت ترافیعی و مشورتی دیوان بین‌المللی دادگستری، اقدامات تقبیحی قابل‌ارائه یادآور می‌شود. البته این حقوق بیشتر در قلمرو حقوق مطلوب (حقوق آینده)، مطرح است^۱ و فعلاً جنبه انتزاعی و ایده‌آل دارد. موضوع آخری که در بیان مسئله باید یادآور شد، این است که با نقض تعهدات پیشگیری، دولت متخلف باید به اجرای قواعد مسئولیت بین‌المللی و به تبع آن، جبران خسارت بپردازد. این قواعد، متعلق به حوزه قواعد ثانویه حقوق بین‌الملل است و موضوعی جدا و مستقل از مسئولیت ناشی از اعمال منع‌نشده که نوعی از قواعد اولیه هستند، تلقی می‌شود؛ کرونا ویروس با شیوع گسترده خود، جهش یافته (مانند: نمونه انگلیسی آن)، و ضرورت طرح اقدامات پیشگیرانه و اقدامات مقتضی^۲ مطرح است؛ بنابراین به نظر می‌رسد تنها یک دولت متهم نیست؛ هرچند بنابه پیش‌فرض اولیه، نقطه آغاز انتشار کرونا ویروس از حیث زمان و مکان، یک دولت است. افزون‌براین، در چهارچوب مفهوم مسئولیت بین‌المللی مشترک^۳، در صورتی که بیش از یک دولت، در شیوع و انتشار بیماری همه‌گیر، تعهدات بین‌المللی خودشان را نقض کرده باشند، می‌توان به موضوع تسهیم مسئولیت بین‌المللی بین دولت‌های خاطی پرداخت که درواقع به وضعیت‌هایی اشاره دارد که در آن چند عامل، در ایجاد نتیجه زیان‌بار واحد مشارکت می‌کنند و مسئولیت این نتایج زیان‌بار در میان بیش از یک عامل مشارکت‌کننده، جداگانه توزیع می‌شود. براساس تعریف مذکور، چنین مسئولیتی که مفروض پژوهش حاضر است، به صورت جمعی برعهده هریک از کشورها قرار می‌گیرد.

این پژوهش جهت پاسخ به این پرسش اصلی شکل گرفته است که آیا درخصوص انتشار ویروس کرونا، مسئله «انتساب» به دولت‌های جامعه جهانی جاری و ساری است یا خیر؟ و در کنار پاسخ‌گویی به آن، به این مسئله اشاره شده است که در فرض وجود رابطه انتساب، امکان طرح اقدامات حقوقی درخصوص مسئولیت بین‌المللی دولت یا دولت‌ها چگونه خواهد بود؟ پاسخ به این پرسش‌ها در چهار گفتار اصلی بررسی می‌شود: در گفتار نخست به بررسی مفاهیم پژوهش (مسئولیت بین‌المللی، کووید - ۱۹، مسئولیت مشترک) پرداخته شده است؛ در گفتار دوم، با عنایت به مسئله انتساب و مبانی مسئولیت بین‌المللی با تأکید بر اقدامات دولت چین، بحث مبسوطی آمده است؛ در قسمت سوم اقدامات حقوقی قابل اعمال^۴ در برابر عامل انتشار ویروس کرونا در قواعد

1. lex ferenda.

2. Due diligence.

3. share responsibility

4. Applicable law.

حقوق بین‌الملل، امکان‌سنجی شده است؛ سرانجام در قسمت چهارم، بر آثار مترتب بر به‌رسمیت‌شناختن مسئولیت مشترک بین‌المللی، تأکید شده است. در پایان، نتایج نظری پژوهش بیان شده است.

۱. مفهوم شناسی

در این قسمت، به‌ترتیب به تبیین سه مفهوم: «مسئولیت بین‌المللی»، «کووید - ۱۹» و «مسئولیت مشترک» پرداخته می‌شود:

۱-۱. مسئولیت بین‌المللی^۱

طبق دیدگاه نظری که دکترین حقوق بین‌الملل (ضیائی بیگدلی، و ترازوی، ۱۳۹۹: ۳۱-۳۲) بیان کرده‌اند: «مسئولیت بین‌المللی، نهادی حقوقی است که به‌موجب آن، کشوری که عمل خلاف حقوق بین‌الملل به آن منتسب است، باید خسارت واردشده به کشور متضرر از آن عمل را طبق حقوق بین‌الملل جبران کند» (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۵: ۴۶۸). شارل روسو نیز برای نهاد حقوقی، نقش اساسی درنظر می‌گیرد؛ به نظر وی حقوق بین‌الملل که از بسیاری ابعاد ابتدایی است، تقریباً همیشه درمقابل اعمال حقوق، ضمانت‌اجرائی نمی‌شناسد و صرفاً تاحدودی درمقابل تابعان خود^۲، ضمانت‌اجرا را به رسمیت می‌شناسد؛ ازاین‌رو دعاوی بین‌المللی معمولاً جنبه ترمیمی دارد تا ابطالی (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۵: ۴۶۹).^۳

دیوان دائمی دادگستری^۴، در رأی مورخ ۲۶ ژوئیه ۱۹۲۷، در قضیه «کارخانه کروزوف»^۵ بین آلمان و لهستان این‌گونه مقرر کرده است: «این یکی از اصول حقوق بین‌الملل است که نقض تعهد، الزام به جبران خسارت را به‌شکل متعادل موجب می‌شود؛ بنابراین جبران خسارت، مکمل ضروری اجرای یک معاهده است؛ بی‌آنکه لازم باشد، این موضوع در معاهدات ذکر شود» (Rousseau, 1971: 103-104).

بنابراین مسئولیت بین‌المللی به‌مثابه یک نهاد حقوقی بین‌المللی عبارت است از: «الزام به جبران خسارت اعم از مادی و معنوی وارد بر تابعان حقوق بین‌الملل (کشورها و سازمان‌های بین‌المللی)، که این خسارت باید ناشی از عمل یا خودداری از عمل غیرمشروع و مخالف حقوق بین‌الملل

1. International liability

۲. منظور از دولت (state) در این نوشتار، دولت به مفهوم حاکمیت (sovereignty) و یکی از تابعان و موضوعان حقوق بین‌الملل است؛ نه معنای محدود و متداول آن که ناظر به قوه مجریه (government) باشد.

3. Annulation

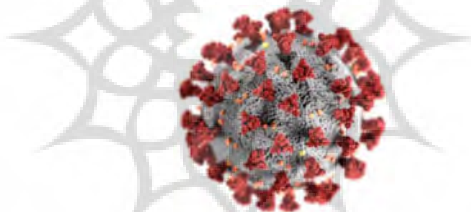
4. Permanent Court of International Justice (PCIJ)

5. Chorzow

(عرفی یا معاهده‌ای) یکی از موضوعات یا تابعان حقوق بین‌الملل باشد» (حدادی، ۱۳۹۴: ۴۸).
 کمیسیون حقوق بین‌الملل^۱ برای نخستین بار در طرح مواد راجع به مسئولیت کشورها (طرح مورخ ۱۹۹۳)^۲، میان اعمال مخالف حقوق بین‌الملل، به عنوان شرط نخستین ایجاد مسئولیت، از حیث ماهیت و شمول تعهدات نقض شده (منصرف از موضوع تعهد)، تفکیک قائل شد و آن‌ها را در دو دسته «جنایات»^۳ و «خطاها»^۴ طبقه‌بندی کرد.^۵

۲-۱. کووید - ۱۹

عفونت nCoV - ۲۰۱۹، آلودگی توأم با علائم تنفسی به کرونا ویروس شناخته شده جدید است که تصور می‌شود ویروس قابل انتقال بین انسان و حیوانات است که جهش یافته، یا در غیر این صورت، به گونه‌ای سازگاری پیدا کرده است که امکان بیماری‌زایی در میان انسان‌ها را فراهم می‌کند (قطبی، ناوخاچی، قبادی، شهسواری، و کهریزی، ۱۳۹۹: ۱۷۰-۱۷۸). شیوع این بیماری در چین پدیدار شد و آثار آن تاکنون گسترده‌ترین میزان را داشته است؛ هرچند قرنطینه تاکنون به محدود کردن انتقال بیماری کمک کرده است.^۶

شکل - ۱: ساختار کرونا ویروس^۷

دامنه‌های شدت بیماری عبارت است از: بدون علامت، ملایم، شدید. سهم زیادی از بیمارانی که دارای شواهد بدیهی عفونت بالینی هستند، بیماری شدیدی دارند.^۸ نرخ مرگ و میر کلی در میان

۱. International law commission (ILC).

2. Draft Article of "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts" (2001). Yearbook of the International Law Commission, corrected by document A/56/49 (Vol. I) /Corr.4.

3. Crimes

4. Delicts

5. Ibid: Article 19.

6. WHO. Novel coronavirus (2019- nCoV): situation Report-13: WHO website: 2020 (cited February3). Availabale from: <http://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf>.

7. Centers for Disease Control and Prevention (CDC): PHIL

8. Ibid.

موارد تشخیص داده شده حدود دودرصد است. بدیهی است که شناخت ما از این بیماری کامل نیست و در حال نمو است؛ علاوه بر این، کرونا ویروس‌ها اغلب معروف به این هستند که جهش می‌یابند و به کار می‌روند و یک موضوع مداوم پیش‌روی درک ما قرار می‌دهند. عامل بیماری‌زا، بتاکرونا ویروس^۱ است (Wang: 2020: 727-733) که مشابه با عوامل سارس (نشانگان تنفسی حاد)^۲ و مرس^۳ نشانگان تنفسی خاورمیانه است. بیماری یادشده دربارهٔ بیمارانی که علائم دارند می‌تواند در طی یک مسیر یک هفته‌ای یا بیشتر تکامل یابد و آغاز آن با علائم خفیفی همراه است که در برخی موارد تا حد تنگی تنفس و تشنج سخت پیش می‌رود. رایج‌ترین عوارضی که برای آن بر شمرده شده است، تب (تقریباً فراگیر) و سرفه است که می‌توانند مولد باشند یا مولد نباشند (Haug C Wang Y Li X Ren L Zhao J Hu Y et al, 2019: 395). در این بیماری درد عضلانی و خستگی، رایج هستند.^۴ همچنین گویند بیماران مبتلا به حالت متوسط تا شدید بیماری، از تنگی نفس رنج می‌برند.^۵ البته در درصد بسیار اندکی از بیماران، خلط‌خونی گزارش شده است.^۶ درد قفسهٔ سینهٔ پلورزی نیز گزارش شده است (Ibid, 2019: 514-23). علائم راه تنفسی فوقانی برای مثال، آبریزش بینی، عطسه و گلودرد غیرمعمول هستند (Haug, 2019: 395). با این اوصاف، سردرد و علائم معده‌ای و روده‌ای (برای مثال، تهوع، استفراغ، اسهال) رایج نیستند؛ اما می‌توانند اتفاق بیفتند.

بیماران می‌توانند تماس نزدیک با شخص آلوده را گزارش کنند. تاریخچهٔ مسافرت اخیر (در ظرف ۱۴ روز) خارج از ناحیه‌ای که شیوع بیماری در آنجا تشخیص داده شده است، به ناحیه‌ای با آلودگی گسترده (مثلاً چین)، به این قضیه مرتبط است.^۷

1. Betacovonavirus

2. SARS (Sever Acute Respiratory Syndrome)

3. MERS (Middle east Respiratory Syndrome)

4. Haug C Wang Y Li X Ren L Zhao J Hu Y et al (2020). Clinical features of patients infected With 2019 novel coronavirus in Wuhan china, Lancet, 395 (10223). p 497-506.

5. Ibid.

6. Ibid.

7. CDC. 2019 Novel Coronavirus: Interim Guidance for Healthcare Professionals: CDC website; [updated February 2, 2020; cited 2020 February 3]. Available from: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/hcp/clinical-criteria.html>.

نشانه‌های بیماری کروناویروس ۲۰۱۹

شکل ۲: برخی از علائم کووید - ۱۹

گزارش WHO نیز بیان می‌کند که کروناویروس جدید - ۲۰۱۹ در نمونه‌های محیطی جمع‌آوری شده از بازار غذاهای دریایی هانان تشخیص داده شده است؛ اما هنوز به‌طور کامل مشخص نشده است که چه گونه‌های خاصی از حیوانات، حامل کروناویروس جدید - ۲۰۱۹ باشند. ۳۳ مورد از ۵۸۵ نمونه زیست‌محیطی موجود در بازار غذاهای دریایی هانان برای کروناویروس جدید - ۲۰۱۹ مثبت بودند. برخی از این موارد شامل انواع حیوانات زنده، مانند جوجه تیغی، گورکن، مار، لاک‌پشت، پرند، و احتمالاً مورچه‌خوار^۱ بودند؛ اما بیان کرده‌اند که برخلاف نظر متداول خفاش‌ها را دربر نمی‌گیرد و خفاش‌ها احتمال تماس مستقیم با انسان را نداشته‌اند و انتقال مستقیم ویروس از خفاش به انسان بعید به نظر می‌رسد؛ چراکه در گذشته نیز کرونا ویروس سارس^۲ و کرونا ویروس مرس^۳ از خفاش‌ها، به‌عنوان مخزن اصلی و طبیعی، سرچشمه گرفتند؛ اما به‌ترتیب از طریق میزبان‌های نوعی گربه^۴ و شتر به انسان منتقل شدند؛ بنابراین تئوری انتقال از مورچه‌خوار، یک تئوری است (Ahmed, 2020:53).

۳-۱. مسئولیت مشترک^۵

مشارکت عاملان متعدد در نتیجه زیان‌بار واحد می‌تواند یا ناشی از افعال متخلفانه جداگانه یا ناشی از یک فعل متخلفانه واحد باشد. در وضعیت نخست، چند عامل برای چند فعل متخلفانه که به یک زیان منجر می‌شود، مسئول هستند؛ برای مثال، دولت (الف)، تبعه خارجی را در کشور (ب) می‌رباید و به کشور (ج) انتقال می‌دهد و در آنجا وی را شکنجه می‌دهد. در این فرض، چند دولت، چند فعل متخلفانه مرتکب شده‌اند. بدیهی است هر دولت، مسئول رفتار خود است؛ اما این موضوع مطرح

1. Pangolins.
2. SARS-CoV
3. MERS-CoV
4. Civet
5. Share responsibility

می‌شود که مسئولیت هر دولت تا چه میزان، جهت تعهد جبران خسارت باقی خواهد بود و اینکه آیا در حقوق بین‌الملل، قاعده‌ای مبنی بر مسئولیت دولت برای رفتار دولت دیگر وجود دارد؟ این افعال متخلفانه، خود به دوصورت کاملاً مستقل از یکدیگر یا به صورت رفتار هماهنگ با یکدیگر قابل ارتکاب است. برای مثال، برای مسئولیت ناشی از رفتار مستقل می‌توان به قضیه کانال کورفو^۱ اشاره کرد که در آن یوگسلاوی (Noyes & Smith 1988: 228-231) و آلبانی افعال متخلفانه‌ای مرتکب شدند که باعث خسارت به کشتی‌های بریتانیایی شد.

برای رفتار هماهنگ نیز می‌توان حمله نظامی مشترک ائتلافی از دولت‌ها برخلاف قاعده منع توسل به زور را مثال زد.^۲

در وضعیت دوم، یعنی مسئولیت مشترک عاملان متعدد ناشی از یک فعل متخلفانه، یک عمل به دو یا چند دولت منتسب می‌شود. برای مثال، نهادی از یک دولت براساس دستور مشترک دولت متبوع خود و دولت دیگر عمل می‌کند یا دو دولت از طریق نهادی مشترک بین دو دولت، فعل متخلفانه واحدی مرتکب می‌شوند.^۳ در این وضعیت نظیر اقدام متخلفانه نهاد مشترک، این سؤال مطرح است که آیا همه دولت‌های مؤسس این نهاد، ملزم به تعهدات ثانویه هستند یا تنها برخی از آن‌ها؟^۴ یکی از ابزارهای اصلی در تعیین میزان مسئولیت هریک از عاملان و توزیع جبران خسارت، احراز رابطه سببیت میان زیان وارد شده و فعل متخلفانه است (Kornhauser, 2014: 121). تعهد به جبران خسارت، زمانی ایجاد می‌شود که زیان ناشی از فعل متخلفانه بین‌المللی باشد؛ اما مواد مزبور درباره چگونگی برقراری رابطه سببیت میان رفتار هر دولت و فعل متخلفانه‌ای که منجر به زیان شده است، ساکت‌اند (کرافورد، ۱۳۸۹: ۴۴۷).

رابطه سببیت، در محدودیت و توزیع تعهد ثانویه ناشی از افعال متخلفانه جداگانه، نقش اصلی را ایفا می‌کند (Nollkaemper, 2011-01; Amsterdam 2011-01: 37)؛ درحالی‌که چند فعل متخلفانه، هریک ارتباط سببی با زیانی دارد که هدف آن، ادعای جبران خسارت است، کدام

1. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), Merits, ICJ Reports, 1949.

۲. یک دولت فعل متخلفانه‌ای را در برابر دولت دیگر مرتکب می‌شود. این وضعیت‌ها شامل کمک، مساعدت، هدایت، کنترل و اجبار دولت دیگر به ارتکاب فعل متخلفانه بین‌المللی است.

3. Messina, Francesco, "Multiple Attribution of Conduct", August 31, 2012, in: Principles of Shared Responsibility, P. A. Nollkaemper & I. Plakokefalos, eds., Forthcoming, SHARES Research Paper No. 2012-11, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2159859>, p. 13.

۴. به‌عنوان اصل، رفتار ارگان مشترک به هریک از دولت‌هایی که این ارگان را تأسیس کرده‌اند، منتسب می‌شود؛ چراکه این ارگان در اجرای اختیارات تفویض شده آن‌ها عمل می‌کند (بند ۱ شرح و تفسیر ماده ۰ طرح مسئولیت دولت‌ها).

یک از موجودیت‌های متخلف باید غرامت بدهد؟ این امر مستلزم درک رابطه میان اسباب متعدد است (Sucharitkul, 1996: 28). سؤال اصلی این است که در صورت جمع‌بودن دیگر شرایط مسئولیت، مسئولیت جبران زیان وارد شده با توجه به تعدد مسببان زیان، به چه نحو تعیین و تقسیم می‌شود؟ اصل کلی درباره تعدد دولت‌های مسئول این است که هر دولت جداگانه با توجه به میزان اهمیت رابطه سببی میان فعل متخلفانه‌اش و زیان کلی، مسئولیت دارد. از آنجا که وحدت نتیجه زیان‌بار، امری صرفاً صوری است، مشارکت هر دولت یا سازمان متخلف باید با توجه به اثر واقعی فعل متخلفانه ارتكابی آن دولت یا سازمان بین‌المللی بر زیان کلی در نظر گرفته شود (D'argent Pier, 2014: 224).

با این اوصاف، ماهیت مسئولیت مشترک که ناشی از همکاری میان عاملان مختلف در ارتكاب فعل متخلفانه است، توزیع مسئولیت فی‌مابین آن‌ها را توجیه می‌کند. به‌رغم اهمیت بالای مسائل مربوط به توزیع مسئولیت مشترک بین‌المللی، مواد هر دو طرح مسئولیت در این خصوص ساکت است و رویه قضایی بین‌المللی نیز راه‌حل مشخصی ارائه نمی‌دهد. رابطه سببیت یکی از مهم‌ترین ابزارهای توزیع مسئولیت مشترک بین‌المللی است که مستلزم بررسی و تحلیل این معیار در وضعیت‌های مختلف مسئولیت مشترک است که با توجه به روابط میان افعال متخلفانه متعدد در چهارچوب نظریه‌هایی مانند «اسباب مرکب» یا «اسباب تکمیلی» بررسی می‌شود. در این چهارچوب، راه‌حل‌هایی برای این وضعیت‌ها پیشنهاد داده‌اند. توزیع و اختصاص مسئولیت جبران خسارت به اوضاع و احوال و شرایط هر پرونده واگذار شده است؛ اما این پراکندگی و اختلاف رویکرد محاکم، حاصلی جز تضییع حقوق زیان‌دیدگان یا توزیع ناعادلانه جبران خسارت میان عاملان مسئولیت مشترک در پی نخواهد داشت؛ از این رو با توجه به افزایش همکاری‌های بین‌المللی و به دنبال آن، رشد فزاینده رسیدگی قضایی به این پرونده‌ها، چاره‌ای جز تدوین اصول مشخص توسط کمیسیون حقوق بین‌الملل یا شکل‌گیری رویه قضایی منسجم و از رهگذر آن، تدوین قواعد عرفی بین‌المللی در خصوص موضوع توزیع یا اختصاص مسئولیت جبران خسارت نیست (ضیائی بیگدلی، و تراز، ۱۳۹۹: ۴۵-۴۶).

گفتنی است که این مفهوم اغلب در حوزه بین‌الملل محیط زیست مطرح شده است؛^۱ اما طرح

۱. اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲ م و نیز طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل درباره اصول تخصیص زیان در خسارت فرامرزی ناشی از اعمال مخاطره‌آمیز، مصوب ۲۰۰۶ م است که به مسئولیت همه دولت‌ها برای جلوگیری از خسارات زیست محیطی فرامرزی اشاره می‌کند. همچنین می‌توان به اصطلاح مسئولیت مشترک، اما متفاوت در برخی اسناد الزام‌آور، مانند کنوانسیون تغییرات آب‌وهوایی، کنوانسیون تنوع زیستی، و در برخی اسناد حقوقی غیرالزامی مانند دستورالعمل ۲۱ اعلامیه ریو و بیانیه جنگل‌ها اشاره کرد.

آن در مبارزه با مواد افیونی، تروریسم بین‌الملل، ترافیک انسان‌ها به‌منظور بهره‌کشی^۱ و اخیراً مقابله با بیماری‌های همه‌گیر مانند کرونا و سارس به کار رفته است (ضیائی بیگدلی و ترازى، ۱۳۹۹) که در نوع خود و در تحقیق حاضر، آثار مفیدی در برخواهد داشت؛ با این حال پژوهش کنونی، جهت تسری مفهوم مسئولیت مشترک به وضعیت مزبور، درصدد تبیین هنجاری برآمده است.

۲. مبانی مسئولیت بین‌المللی

اندیشمندان حقوق بین‌الملل دربارهٔ مبنا و منشأ مسئولیت بین‌المللی، اظهارات متفاوتی داشته‌اند و بحث بر سر این موضوع بوده است که آیا عمل یا خودداری از عمل مخالف حقوق بین‌الملل متناسب به یک کشور یا سازمان بین‌المللی برای تحقق مسئولیت بین‌المللی کافی است یا اینکه باید خطا یا تقصیر تابع متخلف نیز احراز شود تا مسئولیت بین‌المللی متوجه آن شود؟ جمعاً، مبانی مسئولیت بین‌المللی، موضوع دو نظریه بنیادین است: یکی نظریه خطا یا مسئولیت ذهنی و دیگری نظریه خطر یا مسئولیت عینی. البته در کنار این دو نظریه، نظریهٔ جدیدی نیز در حقوق مسئولیت بین‌المللی مطرح است و آن نظریه مسئولیت برای اعمال منع‌نشده طبق حقوق بین‌الملل است.

۲-۱. نظریه مسئولیت ذهنی^۲

وفق این تئوری، فرض مسئولیت بین‌المللی ناشی از عمل خطای یک تابع حقوق بین‌الملل (در مسئلهٔ موردبررسی دولت‌ها) است؛ به این صورت که انجام هر عمل یا خودداری از عمل مخالف مقررات بین‌المللی به‌تنهایی برای پایه‌گذاری مسئولیت بین‌المللی مکفی نخواهد بود؛ بلکه باید خطا یا سهل‌انگاری نیز صورت گرفته باشد تا مسئولیت محقق شود. این نظریه را برای نخستین بار، هوگو گروسیوس^۳ هلندی بیان کرد که وی نیز این نظریه را از حقوق رم اخذ کرده بود؛ اندیشمندانی مانند واتل^۴، پوفندرف^۵، ولف^۶ و فردروس^۷ نیز به طرفداری از این نظریه برخاسته‌اند. این نظریه را به‌نوعی می‌توان نگاه غالب در سدهٔ نوزدهم و اوایل سدهٔ بیستم در رویهٔ قضایی بین‌المللی دانست.^۸

1. World Summit Outcome 2005, A/RES/60/1, paras.134-135.

2. Subjective theory

3. Hugo Grotius

4. Françoise Vattel

5. Samuel von Pufendorf

6. Henry Drummond Wolff

7. Alfred Dreyfus

8. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), Merits, ICJ Reports, 1949.

۲-۲. نظریه مسئولیت عینی^۱

آن گونه که اندیشمندان حقوق بین الملل گفته اند، فقدان رکن اجرائی مؤثر در حقوق بین الملل و با عنایت به اراده کشورها در پذیرش اصل عدم مداخله^۲، دیگر نمی توان نظریه کلاسیک خطا را در حقوق بین الملل، مانند حقوق داخلی پذیرفت. مسئولیت بین المللی باید بر پایه ای استوار بنیان نهاده شود تا هیچ تابعی از حقوق بین الملل نتواند با توسل به خطا و اثبات عدم آن از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند؛ بنابراین، مبنای مسئولیت بین المللی در پرتو این نظر، تخلف و قصور در برابر یک قاعده حقوقی بین المللی (عرفی یا معاهداتی) موجب مسئولیت بین المللی می شود. آنزیلوتی^۳، حقوق دان ایتالیایی، و دوگی^۴ و ژرسل^۵ نیز طرفدار این تئوری هستند. مطابق این نظریه که مبتنی بر فرض ضمان است، تحقیق درباره تقصیر لزومی ندارد؛ یعنی به محض اینکه بین فعالیت ها و اعمال یک کشور یا یک سازمان بین المللی و عمل مخالف حقوق بین الملل رابطه علیت برقرار کنند، مسئولیت بین المللی ایجاد شده است (Rousseau, 1973: 106). به نظر می رسد آنچه پژوهش حاضر نیز تعقیب می کند، رگه هایی از این تئوری را در نظر دارد؛ چراکه پژوهشگر بر این باور است که مسئولیت بین المللی به صرف عدم مراعات تعهدات مقتضی درخصوص شیوع ویروس کرونا برای دولت ها متصور است.

۲-۳. نظریه مسئولیت برای اعمال منع نشده

برخلاف نظریات کلاسیک خطا و خطر (Bergkamp, 2020: 19) که به موجب آن ها به جبران خسارت خصوصیت ثانوی و فرعی و باواسطه الزام دارد؛ یعنی ابتدا و مقدمتاً باید تعهد بین المللی نقض شود و سپس چنین الزامی را به دنبال داشته باشد؛ در نظریه مسئولیت برای اعمال منع نشده که متأثر از پیشرفت های عملی و فناوری معاصر است، ترمیم یا جبران خسارت تعهدی اولیه است و منوط به تحقق قبلی رفتار خلاف بین المللی نیست (پله و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۸-۳۹). به عبارت دیگر، طبق این نظریه، صرف ورود خسارت از یک کشور به کشور دیگر، برای تحقق مسئولیت است؛ هرچند رفتار یا عملی که صورت گرفته است، از دید حقوق بین الملل مجاز بوده باشد؛ مخصوصاً شدت خسارات فرامرزی که ممکن است برخی از فعالیت های مشروع و مجاز کشورها برای بشریت و محیط زیست پیش آورد، زمینه ایجاد این نظریه را فراهم ساخته است (سیمایی صراف، ۱۳۹۹: ۱۶۷-۱۶۸). کمیسیون حقوق بین الملل نیز از سال ۱۹۷۸، برنامه کار خود را موضوع

1. Objective theory
2. Principle of Non-intervention
3. Dionisio Anzilotti
4. Duguit, Léon
5. Georges Sorel

«مسئولیت بین‌المللی برای پیامدهای زیان‌بار از فعالیت‌هایی که طبق حقوق بین‌الملل منع نشده‌اند»، قرار داد. سرانجام متعاقب درخواست مجمع عمومی سازمان ملل متحد طی قطعنامه شماره ۵۴/۵۰، مورخ ۱۱ دسامبر ۱۹۹۵، کمیسیون در ۲۰۰۱ م، «طرح مواد راجع به جلوگیری از خسارات فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»^۱ را تصویب کرد. افزون‌براین، این نظریه را می‌توان در پرتو ماده ۲۷ پیش‌نویس مواد مسئولیت کشورها سال ۲۰۰۱، ماده ۷ عهدنامه اصول حاکم بر فعالیت‌های کشور در کاوش و بهره‌برداری از فضای ماورای جو، از جمله ماه و دیگر کرات آسمانی مورخ ۲۷ ژانویه ۱۹۶۷، عهدنامه بروکسل مورخ ۲۵ مه ۱۹۶۲، عهدنامه مسئولیت بین‌المللی کشورها ناشی از فعالیت‌های هسته‌ای وین مورخ ۱۹ مه ۱۹۶۳، عهدنامه راجع به مسئولیت مدنی بین‌المللی کشور صاحب پرچم کشتی متخلف مورخ ۲۹ نوامبر ۱۹۶۹ و عهدنامه در زمینه مسئولیت بین‌المللی برای خسارات ناشی از اجسام فضایی مورخ ۲۹ مارس ۱۹۷۲، ملاحظه کرد.

۲-۴. انتساب مسئولیت بین‌المللی به دولت‌ها

عمل خلاف حقوق بین‌الملل، زمانی به یک دولت منتسب می‌شود که اشخاص یا ارکان تحت اقتدار مؤثر آن، عمل مورد بحث (شیوع و ویروس کرونا) را انجام داده باشند.^۲ بدیهی است که هیچ دولتی نمی‌تواند با توسل به ویژگی‌های سازمان حکومتی‌اش یا مشکلات ناشی از زیست سیاسی‌اش، خود را از قید مسئولیت بین‌المللی برهاند (QuocDinh, 1980: 740). دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه کارکنان دیپلماتیک و کنسولی ایالات متحده در ایران، حکم داد: «سازمان‌های دولتی ایران، این اعمال (اشغال سفارت و گروگان‌گیری) را تأیید کردند و تصمیم به تداوم این اعمال گرفتند. اشغال مستمر و ادامه توقیف گروگان‌ها ویژگی اعمال کشور مزبور را به خود گرفته است. مبارزان در این زمان مأموران کشور ایران هستند و اعمال آن‌ها، مسئولیت بین‌المللی کشور ایران را موجب می‌شود»^۳ البته تنها اعمالی قابل انتساب به کشوری است که آن ارکان مسئولیت را در اختیار داشته باشد. انتساب هم در این رهگذر، به نظر می‌رسد که مبتنی بر عرف بین‌المللی است.

حقوق بین‌الملل در زمینه‌های مختلف، تعهداتی را برای دولت‌ها، به منظور مقابله با بیماری‌های اپیدمیک چون کووید-۱۹ ایجاد کرده است که دولت‌ها باید به ایفای آن‌ها پردازند. این تعهدات در درجه نخست مشتمل بر اصل منع اضرار به دیگران است که مطابق آن تمامی دولت‌ها مکلف

1. Draft Articles on Prevention of Transboundary harm Hazardous Activities, 2011.
2. Draft Article of "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts" (2001). Yearbook of the International Law Commission, corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4. article 4.

۳. مجموعه آراء، سال ۱۹۸۰، ص ۳۷.

هستند که از خطرهای مرزگذری که منشأ آن سرزمین آن‌ها است، جلوگیری کنند و جهت متوقف کردن یا اصلاح آن‌ها اقدام کنند. در این باره توجه دقیق به مقررات جهانی بهداشت که مشخصاً به نظارت و عکس‌العمل در برابر این بیماری‌ها می‌پردازند، تمرکز بر اصل «تلاش بایسته»^۱ می‌کنند. بی‌شک تعهد به اجرای آن، دولت‌ها را مکلف نمی‌کند که دست به کار غیرممکن زنند. در عین حال دولت‌ها در اتخاذ اقدامات خود برای مقابله با این بیماری از حاشیه ارزیابی خوبی برخوردارند و می‌توانند به صوابدید خود راه‌حل مناسب را برای مقابله با این بحران انتخاب کنند. در این باره نباید فراموش کرد که در ارزیابی نهایی به منافع دیگر، مانند ثبات اقتصادی، رفاه اجتماعی، حقوق بنیادین افراد و آزادی‌های بنیادین توجه شود (مهر، ۱۳۹۹: ۱۶۱-۱۶۳). در این حال باید به تأثیر اقداماتی چون قرنطینه اجتماعی بر عوامل فوق، عنایت داشت. اصل تلاش بایسته با عنایت به ساختار انعطاف‌پذیر خود پاسخی به لزوم این توازن در تعهدات دولت‌ها است. آنچه در این میان از اهمیت بسیار برخوردار است، لزوم وجود اراده جدی برای دولت‌ها جهت مقابله با بحران‌هایی از این نوع است. متأسفانه در بحران اخیر آنچه باید نقض تعهد دولت‌ها تعریف شود، نبود امکانات یا عدم اتخاذ تدابیر لازم برای مقابله با کووید - ۱۹ نبوده است؛ بلکه مشکل اساسی آن‌گونه که برخی محققان اشاره کرده‌اند، نبود اراده جدی برای رویارویی با این همه‌گیری بوده است (علیزاده، و زرنشان، ۱۳۹۹: ۷۸).

با وجود این، کاستی‌های حقوقی دولت‌ها در مقابل این بحران تنها محدود به چین نمی‌شود. دولت‌های دیگری که با این مصیبت روبه‌رو شده بودند، در اجرای هوشیارانه و به موقع تعهدات خود در حد مطلوب اقدام کردند. در حالی که سازمان بهداشت جهانی عملاً از ۱۹ دسامبر ۲۰۱۹ شیوع این ویروس جدید را شناسایی کرده بود. این در حالی است که از ماه فوریه سازمان جهانی، دولت‌ها را تشویق کرد تا اقدامات جدی را برای نظارت و شناسایی این بیماری انجام دهند. با این همه دولت‌های کمی به این توصیه عمل کردند. این در حالی بود که امکانات فنی و انسانی و اقتصادی را نیز در اختیار داشتند. در همین چهارچوب، سازمان جهانی بهداشت، در یازدهم مارس ۲۰۲۰، این بیماری را بیماری همه‌گیر^۲ اعلام کرد و تمامی دولت‌ها را فراخواند تا «اقدامات جدی و تهاجمی» برای مقابله با این بیماری اتخاذ کنند و از آن‌ها درخواست کرد تا سازوکار پاسخ فوری خود را فعال کنند (علیزاده، و زرنشان، ۱۳۹۹: ۷۸).

۳. آثار مسئولیت بین‌المللی

هنگامی که مسئولیت بین‌المللی محقق می‌شود، دولت‌های مسئول مکلف به جبران و ترمیم خسارت

1. The principle of necessary effort
2. Epidemic Diseases

هستند؛ بنابراین تعهد به جبران خسارت کامل، بر دوش آن دولت یا حسب مورد دولت‌ها قرار می‌گیرد.^۱ طبق ماده ۳۴ طرح پیش‌نویس مواد مسئولیت دولت‌ها، طرح مواد راجع به مسئولیت، «جبران کامل خسارتی که از عمل متخلفانه بین‌المللی وارد آمده، شکل اعاده وضعیت به حال سابق، غرامت و جلب رضایت زیان‌دیده را به‌طورمجزا یا توأمان به‌خود می‌گیرد. اصولاً تعیین روش یا روش‌های چگونگی جبران خسارت، ابتدا در صلاحیت کشورهای طرف اختلاف و مبتنی بر توافق آن‌ها است؛ در غیراین‌صورت، موضوع در صلاحیت مراجع قضایی بین‌المللی یا داوری است. البته برخی افزوده‌اند که شورای امنیت سازمان ملل متحد نیز بنباه‌مورد، صلاحیت انجام چنین کاری را براساس فصل هفتم منشور ملل متحد دارد. به‌صورت خلاصه، روش‌های جبران خسارت عبارت‌اند از: «اعاده وضعیت به سابق»، «اقدامات متقابل»، «جلب رضایت زیان‌دیده»، «عدم تکرار عمل متخلفانه» و درنهایت «پرداخت غرامت». از آنجایی که درباره جبران خسارات ناشی از شیوع کرونا، دو مورد اول به‌ترتیب از نظر عملی و حقوق بین‌الملل امکان‌پذیر نیست^۲، در انتهای این بحث، به موارد سوم تا پنجم اشاره می‌شود.

۳-۱. جلب رضایت زیان‌دیده

هنگامی که خسارت (در مورد حاضر، شیوع بیماری کرونا)، مستقیماً به کشور یا کشورهای دیگری وارد شده باشد، این وضعیت مطرح خواهد بود؛ برای مثال با انجام اقداماتی مانند اظهار تأسف و عذرخواهی رسمی، اعمال نمادین، مانند ادای احترام نظامی به پرچم یا اعزام نمایندگان ویژه برای شفاعت، پیگرد قانونی و مجازات‌های داخلی، اعم از تدابیر اداری، انضباطی یا قضایی علیه مأموران دولتی یا اشخاص خصوصی عمل خلاف مورد بحث، صورت خواهد پذیرفت. اعلام خلاف‌بودن عمل مذکور، ازسوی قاضی یا داور بین‌المللی نیز به‌خودی‌خود اقدامی است که می‌تواند مورد جلب رضایت کشورهای زیان‌دیده‌ای شود که به‌نحو گسترده‌ای با این ویروس مواجه شده‌اند و دچار تبعات حقوق بشری، زیست محیطی، اقتصادی و سیاسی شده‌اند.^۳ به‌دلیل ابعاد گسترده این ویروس و آثار ملموس آن در زندگی بشری، نمی‌توان تنها به این مورد بسنده کرد؛ بلکه باید درجهت جبران کافی خسارت ناشی از شیوع این ویروس، به موارد بعدی نیز عندالافتضاء متوسل شد.

1. Draft Article of "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts" (2001): Article 31.

۲. این مسائل با شرائط اقدام متقابل از جمله عدم اصطکاک با قواعد آمره jus cogens سازگار نیست.

3. Draft Article 2001. Ibid. Article 37.

۳-۲. عدم تکرار عمل متخلفانه بین‌المللی

این موضوع به تعبیر برخی از علمای حقوق بین‌الملل، مسئله‌ای است که بیشتر ناشی از توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل است تا تدوین حقوق موضوعه^۱. البته دیوان بین‌المللی دادگستری^۲ در رأی مورخ ۱۹۸۰ در قضیه کارکنان دیپلماتیک و کنسولی ایالات متحده آمریکا در تهران و هم‌چنین در رأی مورخ ۲۷ ژوئن ۲۰۰۱، در قضیه لاگران، از این مورد پیروی کرده، و به صراحت جلب رضایت زیان‌دیده را جهت اطمینان از عدم تکرار عمل متخلفانه بین‌المللی مفروض دانسته است. پرواضح است که انعقاد موافقت‌نامه با دولت چین و دیگر دولت‌های احتمالی دخیل در شیوع ویروس کرونا، مبنی بر عدم تجارت حیوانات وحشی، برای این بعد از مسئله، می‌تواند جبران خسارت^۳ قرار گیرد و جنبه‌های عملی آن در عرصه جامعه بین‌المللی نمود داشته باشد؛ تا دیگر هیچ تابع حقوق بین‌الملل، از این رهگذر، سلامت اعضای آن جامعه را به مخاطره نیندازد.

۳-۳. پرداخت غرامت^۴

روش پرداخت غرامت، معمول‌ترین روش جبران خسارت است؛ آن‌چنان‌که دیوان دائمی داوری اظهار داشته است: «مسئولیت‌های متنوع کشورها، اختلاف اساسی با یکدیگر ندارند و معمولاً همه آن موارد، با پرداخت مبلغی پول ادا شده، یا ممکن است پرداخت شود»^۵. البته با ابعاد متصور برای شیوع ویروس کرونا، باید قائل به تعیین معیار خسارت کامل، به‌صورت دقیق و صحیح و تاحدامکان مطابق با زیان‌های گسترده آن شد؛ حتی پیشنهاد می‌شود خسارات احتمالی را هم در تعیین میزان غرامت در نظر گرفت؛ آن‌چنان‌که مواد ۳۶ تا ۳۹ طرح پیش‌نویس مسئولیت دولت‌ها مقرر داشته است، این غرامت شامل هرگونه خسارتی است که از حیث مالی قابل‌ارزیابی است و می‌تواند شامل منافع و حتی در صورت لزوم و تحت شرایطی عدم‌النفع نیز باشد؛ اما گویند خسارت غیرمستقیم در این رهگذر به‌هیچ‌وجه قابل مطالبه نخواهد بود.^۶

1. Quoc Dinh. op. Ibid. P 771.

2. International court of Justice (ICJ)

3. Take of remedy

4. Pay compention

۵. رأی مورخ ۱۱ نوامبر ۱۹۱۲ در قضیه پرداخت غرامات جنگی از سوی ترکیه به روسیه.

۶. مفهوم خسارت غیرمستقیم در قضیه نسبتاً معروف آلاباما مصداق یافت. در این پرونده آمریکا مدعی بود که انگلستان اجازه داده است که در بنادر او کشتی‌های تجزیه‌طلبان جنوبی ساخته، و مسلح شوند؛ ازجمله کشتی آلاباما که در طول جنگ‌های انفصال خسارات سنگینی به نیروی دریایی ایالات متحده وارد ساخته بود. اختلاف دو کشور در ۱۸۷۲ م، به‌موجب موافقت‌نامه واشنگتن مورخ ۸ می ۱۸۷۱ به دادگاه داوری ژنو ارجاع شد. خسارات غیرمستقیم مورد مطالبه خسارات ناشی از طولانی‌شدن جنگ، افزایش هزینه‌ها، ترقی نرخ بیمه دریایی و مواردی از این دست بود.

۳-۴. مسئولیت حقوقی در قبال تعهدات غیر قراردادی

در سال ۲۰۰۶ کارگروه مربوط به برنامه کاری بلندمدت کمیسیون حقوق بین‌الملل، به کمیسیون توصیه کرد موضوع حمایت از اشخاص را در هنگام بلایا به عنوان یکی از مصادیق «تحولات جدید در حقوق بین‌الملل و نگرانی مبرم جامعه بین‌المللی در کل» در دستور کار قرار دهد.^۱ کرونا نیز به مثابه یک بلا در نظر گرفته می‌شود. در بحران شیوع جهانی کرونا، مسئولیت بین‌المللی دولت‌هایی که در ایجاد و ادامه این بیماری کوتاهی کرده‌اند، مطرح است. حقوق مسئولیت دولت‌ها به طور تقریباً کامل بر اساس روابط نابرابر بین دولت‌های بزرگ با کوچک بنا شده است. اصل اولیه در مسئولیت این است که هیچ زانی نباید بدون جبران باقی بماند و عامل ورود زیان، مسئول جبران خسارت‌های وارد شده است و تا حد ممکن تلاش شود زیان دیده در وضعیت پیش از ورود خسارت قرار گیرد. در این شرائط مفهومی به نام مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل پدیدار شده است. در بحران حاضر بررسی مسئولیت دولت‌ها از حیث مسئولیت اعمال منع شده جایگاه ویژه‌ای دارد (مقامی، ملت و احسن نژاد، ۱۳۹۹: ۱۸۳).

۴. حقوق قابل اعمال درباره شیوع ویروس کرونا

متعاقب ایجاد سازمان ملل متحد در سال ۱۹۴۵ و صدور اعلامیه حقوق بشر در سال ۱۹۴۸، تاکنون ۹ سند بنیادین در قلمرو حقوق بشر تنظیم و تصویب شده است که مبنای تعهدات و مسئولیت‌های دولت‌ها و بیانگر حقوق افراد است (قنوتی، و فتحی، ۱۳۹۹: ۱۹)؛ بنابراین چه در شیوع اپیدمی‌هایی مانند سارس، آنفلوآنزای خوک یا کووید - ۱۹، و چه در حملات تروریستی یا حملات سایبری، از جمله مسائل مهم، شیوه برخورد و مدیریت دولت‌ها در این بحران‌ها است؛ زیرا عملاً اقدامات و رفتارهای دولت‌ها با توجه به توسعه تکنولوژیک وسایل ارتباطات جمعی و شبکه‌های اجتماعی به سرعت انتشار می‌یابد و موجب تهییج احساسات ملی یا بین‌المللی می‌شود. وضعیت اضطراری ناشی از انتشار ویروس کشورهای مختلف را به اعمال و پیاده‌سازی سلسله اقدامات حقوقی در این حیطه ملزم کرده است (McDonal, 2019: 104-105). استفاده از تجارب کشورهای مختلف به‌ویژه در ارزیابی عملکردشان و تأثیر سیاست‌ها و قوانین جدید منطبق با شرایط موجود، راهبرد مؤثری در اصلاح قوانین ملی است. اکنون این مسئله از چند منظر بررسی می‌شود.

دادگاه دآوری ضمن محکوم کردن انگلستان به پرداخت خسارت مستقیم، اظهار داشت مطالبه خسارت غیرمستقیم اساس قابل‌اعتمادی در حقوق بین‌الملل ندارد (ضیائی بیگدلی، همان: ۴۹۹).

۴-۱. فرضیه منشأ طبیعی ویروس

مدیر دفتر اطلاعات ملی، اداره مرکزی وب برای آژانس‌های جاسوسی آمریکا اعلام کرده بود که این ویروس ساخته نشده است؛ اما هنوز در حال تحقیق درباره منبع دقیق بیماری همه گیر جهانی است که باعث کشته شدن بیش از یک میلیون نفر در سراسر جهان شده است. دانشمندان اظهار داشته‌اند که احتمالاً منشأ این بیماری پاندمی طبیعی است که از حیوانی آلوده به انسان منتقل شده است (تقوایی، و لركجوری، ۱۳۹۹: ۴). پیش از اظهارنظرهای ترامپ، دولت چین اظهار داشت که هرگونه ادعایی مبنی بر خارج شدن کروناویروس از آزمایشگاه بی اساس است.^۱ این نظریه بر مبنای آنچه در قسمت بررسی ویروس کرونا بیان شد، ناقل را از گونه‌های متفاوت حیوانات در نظر می‌گیرد.

۴-۲. فرضیه مصنوع بودن ویروس

رئیس جمهور آمریکا، دونالد ترامپ ادعا کرده بود که احتمالاً چین عاملدانه تصمیم گرفته است که جلوی کرونا را نگیرد. ترامپ در کنفرانسی مطبوعاتی کاخ سفید، چین را به سبب نوع مقابله با این شیوع سرزنش کرد. به ادعای ترامپ، چین برای کند کردن انتشار ویروس، سفرهای داخلی اش را محدود کرد؛ اما سفرهای بین المللی خود را محدود نکرد و باعث انتشار ویروس در خارج از کشور شد.^۲ این نظریه نیز مبتنی بر تئوری توطئه و تعبیری از این دست است.

۴-۳. امکان سنجی اثبات مسئولیت بین المللی

اخیراً مطلب مهمی در تالار گفت و گوی مجله اروپایی حقوق بین الملل منتشر شده است که به موضوع امکان استناد به عوامل رافع مسئولیت دولت در زمان شیوع ویروس کرونا می‌پردازد. از نظر نویسندگان در این خصوص می‌توان به سه مورد دفاع از مجموعه عوامل رافع مسئولیت دولت مندرج در طرح مسئولیت دولت به خاطر اعمال متخلفانه بین المللی توجه کرد: فورس ماژور، ضرورت^۳ و اضطرار^۴. از نظر نویسندگان، امکان اعمال فورس ماژور فراهم نیست؛ چون اثبات آستانه بالای مورد نظر در فورس ماژور برای معیار «غیر قابل اجرا شدن اساسی» تعهد در وضعیت

۱. برگرفته از گزارش سایت سازمان جهانی بهداشت (تاریخ: ۲۲/۱۰/۲۰۱۹). شایان ذکر است که جدیداً کمیته‌های تحقیقی از جانب این سازمان برای شناسایی عامل اصلی این ویروس رهسپار چین شده‌اند.

۲. برگرفته از سایت (تاریخ بازدید: ۱۳۹۹/۰۹/۰۲):

<https://www.euronews.com/2020/05/01/trump-points-finger-at-china-over-coronavirus>

3. Necessity

4. Distress

حاضر دشوار است. البته امکان استناد به وضعیت ضرورت نیز میسر نیست؛ زیرا امکان اثبات «تنها راه» برای حمایت از منابع اساسی یک کشور در وضعیت شیوع ویروس کرونا نیز دشوار به نظر می‌رسد. با این حال، اضطراب تنها دفاعی است که به نظر نویسندگان مزبور درصد موفقیت بالایی را برای استناد در وضعیت حاضر خواهد داشت.^۱

به موازات این رخدادها، بسیاری از حقوق‌دانان در کشورهای مختلف بر آن شدند تا در برابر عمل متخلفانه چین اقدام حقوقی صورت گیرد؛ حتی برخی از سازمان‌های مردم‌نهاد در این باره از خود واکنش نشان دادند. اقدام عملی در قبال ترک فعل متخلفان کشور چین موجب شد برخی وکلای آمریکایی به طرح دعاوی جبران خسارت اقدام کنند و تا ۶ آوریل دعاوی خسارتی با خواسته‌ای حدود ۲۰ تریلیون دلار در دادگاه‌های داخلی آمریکا ثبت شد.^۲

در پاسخ به این پرسش که آیا امکان طرح دعوا در مراجع بین‌المللی و در رأس همه موارد، دیوان بین‌المللی دادگستری وجود دارد یا خیر، باید مبنای صلاحیتی دیوان بررسی شود: ذیل صلاحیت توافقی، بر وفق ماده ۷۷ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی هر موضوع با اختلافی راجع به تفسیر یا اجرا ایجاد شود که از طریق مذاکره با مجمع سازمان بهداشت جهانی حل و فصل نشود، از طرف مقامات، به دیوان بین‌المللی دادگستری طبق اساسنامه دیوان مراجعه خواهد شد؛ مگر آنکه طرفین راه حل دیگری را در نظر بگیرند. برخی معتقدند از آنجا که صریحاً نامی از اختلاف میان کشورهای عضو برده نشده است، فقط سازمان صلاحیت رجوع به دیوان دارد و در هر مورد که رئیس دیوان صادر می‌کند نظر مشورتی است که برای سازمان و کشورهای عضو لازم‌الاجرا است. برخی (ضیائی بیگدلی، و ترازوی، ۱۳۹۹) معتقدند: اولاً طبق اساسنامه دیوان، فقط اختلاف میان کشورها قابل مراجعه به دیوان است؛ ثانیاً واژه اختلاف در ماده ۷۵ درباره نظریات مشورتی به کار نمی‌رود، بلکه طبق بند یک ماده ۹۶ منشور ملل متحد از واژه مسئله حقوقی استفاده می‌شود؛ ثالثاً مجوز درخواست نظر مشورتی در ماده ۷۶ آمده است؛ رابعاً الزامی بودن نظریات مشورتی مستلزم ذکر در اساسنامه است که در اینجا نیامده است. طبق بند ۴ ماده ۵۶ مقررات بهداشتی بین‌المللی مورخ ۲۰۰۵، کشورهای عضو مقررات می‌توانند در رجوع به دیوان براساس بند ۱ ماده ۳۶ اساسنامه توافق کنند، البته بایستی پیش از وقوع اختلاف یا مذاکره انجام شود. به صورت خلاصه

۱. برگرفته از:

https://www.ejiltalk.org/covid-19-and-defences-in-the-law-of-state-responsibility-part-i/?utm_source=mailpoet&utm_medium=email&utm_campaign=ejil-talk-newsletter-post-title_2
(بازدید: ۱۳۹۹/۰۸/۳۰)

2. Tzeng Peter (2020) "Taking China to the National Court of Justice over COVID-19.

چنین به نظر می‌رسد که با توجه به نص صریح ماده ۷۵ اساسنامه، دیوان در مرحله اولیه صلاحیت ضمنی برای خود مسلم می‌داند؛ اما در بحث صلاحیت مشورتی صریح است و با عنایت به بند ۲ ماده ۹۶ منشور ملل متحد می‌تواند در چهارچوب این سؤال نظر مشورتی را از دیوان بخواهد که آیا طرز عمل چین در مواجهه و مقابله با ویروس کرونا منطبق با حقوق بین‌الملل بوده است؟ سپس ادعای اصلی مدعی احتمالی مطرح است؛ یعنی عملکرد دولت چین در قبال ویروس کرونا ناقض اساسنامه و مقررات بهداشت بین‌المللی به‌ویژه قواعد و تعهدات مرتبط با اعلام و هشدار به‌موقع و تأخیر در به‌اشتراک گذاشتن اطلاعات مندرج در مواد ۶۳ و ۶۴ است.

۴-۳-۱. مدعی احتمالی یا خواهان دعوا

مدعی احتمالی یا خواهان دعوا در وهله نخست، خود سازمان بهداشت جهانی است که براساس نقض مقررات اساسنامه قضیه را مطرح کند. علاوه‌براین سازمان ملل متحد به‌ویژه شورای امنیت از حیث تهدید صلح و امنیت بین‌المللی، نهادهای جهانی حقوق بشر از حیث نقض موازین حقوق بشر و هریک یا تعدادی یا حتی تمامی کشورهای عضو براساس نقض مقررات چه می‌توانند باشند (Mazzuoli Valerio: 2020).

۴-۳-۲. مستندات حقوقی ادعا

در این قسمت باید مشخص شود کدام مقررات یادشده، براساس ماده ۷۵ دیوان صلاحیت دارد. دکتر ضیائی بیگدلی (۱۳۹۹) معتقد است تنها مواد ۶۳ و ۶۴ اساسنامه می‌تواند از مستندات حقوقی و قانونی باشد. براساس ماده ۶۳، هریک از اعضا باید بی‌درنگ مهم‌ترین قوانین، ضوابط، گزارش‌های رسمی و آمار بهداشت و سلامت اجتماعی را که در آن کشور منتشر شده است، به اطلاع سازمان برسانند. مطابق ماده ۶۴، هریک از کشورهای عضو باید گزارش‌های آماری و مرتبط با همه‌گیری بیماری‌ها را به روشی که سازمان تأیید می‌کند، ارائه دهند؛ بنابراین بحث پنهان‌کاری، قصور و عدم شفافیت ناشی از عدم اجرای دو ماده فوق خواهد بود.

۵. طرح مسئولیت مشترک بین‌المللی دولت‌ها

حساسیت همگانی نهادهای بین‌المللی را راجع به مسئله موردبحث، با عنایت به این موضوع بهتر درمی‌یابیم که نماینده دائم سوئیس در سازمان ملل، نامه‌ای را مورخ ۳۰ مارس ۲۰۲۰، خطاب به رئیس شورای امنیت به نمایندگی از گروه "مسئولیت‌پذیری، انسجام و شفافیت" موسوم به (گروه ACT) درباره روش‌های کار شورای امنیت در زمینه بیماری همه‌گیر ویروس جهانی کووید - ۱۹ تقدیم کرد. این گروه که شامل ۲۵ کشور عضو از همه گروه‌های منطقه‌ای است، سازمان ملل

متحد شفاف‌تر و کارآمدتر را ترویج می‌کند. حمایت از روش‌های کاری شورای امنیت که مطابق با استانداردهای بالاتر کارایی و همچنین پاسخ‌گویی و ورود به سمت عضویت گسترده‌تر در سازمان ملل باشد، اولویت این گروه است. در این نامه به نگرانی گروه مبنی بر عدم امکان برگزاری جلسات فیزیکی در جلسه شورای امنیت و عدم اعلام رسمی یا پخش اینترنتی اشاره شده است. دکتر ضیایی بیگدلی همچنین معتقدند که: از تعهدات مطرح‌شده در جلسه توجیهی مجازی مشترک برای کشورهای عضو درباره همه‌گیری این بیماری در تاریخ ۲۷ مارس ۲۰۲۰، جهت تنظیم روش‌های کاری و حفظ شفافیت استقبال می‌کنیم. همچنین کنفرانس مطبوعاتی به دنبال جلساتی که در ۲۴، ۲۶ و ۳۰ مارس ۲۰۲۰ و همچنین ابتکارات اعضا برای سازماندهی ابهامات مجازی در مجامع شورا مورد استقبال است.^۱

پیش از پرداختن به مسئولیت مشترک، در پرتو مسئولیت واحد دولت‌ها باید به این نکات توجه شود:

۱. به‌رغم این رویکرد مضیق دیوان به صلاحیت خود در این قضیه، مبنای صلاحیت ماده ۷۵ حداقل در مرحله نخست و به‌ظاهر، ایراد به عدم صلاحیت را پشت سر بگذارد و وارد مرحله ماهوی شود.
۲. در مرحله ماهوی موضوع دعوا احتمالاً با مسائل متعددی مثل عدم واکنش رسمی سازمان بهداشت جهانی در قبال تخلفات چین، مشکل انتساب عمل متخلفانه به چین در مرحله اثبات دعوا و درپیش گرفتن دیپلماسی قضایی توسط دیوان در مرحله تصمیم‌گیری مواجه شود.
۳. به‌فرض صدور حکم دیوان مبنی بر محکومیت چین تعیین میزان خسارت با توجه به آثار گسترده بیماری در سراسر جهان آن هم در مدت زمان طولانی موضوعی بسیار دشوار است (Farnoosh; Alishiri; Hosseini Zijoud; Dorostkar; Jalali Farahani, 2020: 5-6).
۴. اگر طرح دعوا صورت گیرد، دیوان صلاحیت خود را احراز کند و در نهایت فرضاً حکم بر محکومیت چین صادر کند (حیدری، ۱۳۹۹: ۵۰)، وضعیت کشورهای دیگری چون ایران و آمریکا و انگلستان نیز که مرتکب تخلفاتی مانند چین درخصوص اطلاع‌رسانی دیر هنگام و پنهان‌کاری شده‌اند، یقیناً از منظر ثبوتی قابل تأمل و استماع خواهد بود. به‌رغم مراتب یادشده، شاید بهترین و عملی‌ترین راه‌حل، درخواست نظریه مشورتی توسط سازمان بهداشت جهانی از دیوان باشد. در این صورت اگر دیوان در چهارچوب نظر مشورتی اعمال متخلفانه دولت چین را نقض حقوق بین‌الملل بداند، تا حدود زیادی نتیجه

1. منبع سایت: <https://undocs.org/en/S/2020/252>

حاصل شده است. با توجه به خصوصیتی که نظرهای مشورتی دارند، جبران خسارتی به دنبال نخواهد داشت؛ اما ثابت می‌شود: اولاً دولت چین سعی در مخفی کردن بیماری داشته، و با پنهان‌کاری سبب شیوع ویروس در سراسر جهان شده است؛ ثانیاً محرز می‌شود که کشور چین مهم‌ترین تهدید جدی برای امنیت انسانی و جهانی بوده است.

حال با عنایت به تعریفی که از این موضوع مسئولیت مشترک و سابقه مورد بحث در قسمت ۳-۴، مطرح شد در اینجا مفهوم آلودگی‌های فرامرزی، طرح مسئولیت مشترک را ملموس‌تر می‌کند. آلودگی‌های فرامرزی به‌نوعی از آلودگی‌ها گفته می‌شود که منشأ آن یک کشور است؛ اما خساراتی را در یک کشور یا کشورهای دیگر به وجود می‌آورد (ابراهیم گل، ۱۳۹۷: ۱۵۷). بیماری‌های واگیردار نوعی از آلودگی‌های فرامرزی هستند که از قدیم‌ترین دشمنان بشر هستند. همه‌گیری‌های بزرگ ایجادشده برخی از آن‌ها (مانند مالاریا، آنفلوآنزا) در قرن‌های گذشته خسارات سنگینی بر جامعه بشری وارد کرده است. به‌رغم پیشرفت‌های شگرف علم پزشکی در زمینه‌های پیشگیری و درمان بیماری‌های واگیر، متأسفانه هنوز هم بیماری‌های واگیردار، مشکلی در سراسر جهان هستند. ویروس کرونا که منشأ ظهور آن در کشور چین بوده، و در حال حاضر مشکلات عمده‌ای را در جهان به وجود آورده، و جان افراد زیادی را گرفته، و باعث کاهش بی‌سابقه تجارت جهانی شده است، به‌سرعت در حال پیشرفت است. با توجه به خسارات سنگین این ویروس این سؤال مطرح می‌شود که: آیا فقط کشور چین که منشأ پیدایش این ویروس بوده است، به‌دلیل عدم‌جلوگیری از گسترش شیوع این ویروس در کشورهای دیگر، درقبال جبران خسارات واردشده بر کشورهای متضرر، مسئولیت بین‌المللی دارد یا آنکه دیگر کشورها نیز در این خصوص سهیم‌اند؟ (مصطفوی‌نژاد، ۱۳۹۹).

به‌تعبیر برخی از اساتید حقوق بین‌الملل، کرونا به‌مثابه آزمونی برای سازمان بهداشت جهانی است (سواری، ۱۳۹۹). برابر همان اصل تلاش بایسته موردتصریح دکترین داخلی حقوق بین‌الملل، به‌رغم تمامی این هشدارها و تعهد حقوقی دولت‌ها به رعایت اصولی از این دست، کاستی‌های فراوانی در عکس‌العمل به‌موقع و مؤثر دولت‌ها دیده می‌شود؛ برای مثال در ایالات متحده دربرابر هشدار سازمان جهانی بهداشت برای نمونه‌برداری سریع و مؤثر از افراد مشکوک مبتلا به این بیماری، هزارها مورد بدون نمونه‌برداری باقی ماند. این در حالی بود که نخستین مورد ابتلا به این بیماری در بیست و یکم ژانویه ۲۰۱۹ در این کشور شناسایی شده بود و ناگفته پیداست که ایالات متحده از امکانات اقتصادی و انسانی و فنی کافی برای این کار برخوردار بوده است. کاستی‌های دولت‌ها در مقابله با این بیماری تنها به اینجا ختم نمی‌شود. در ایتالیا پس از عبور تعداد قربانیان از هزار تن، نخست وزیر این کشور اعلام وضعیت فوق‌العاده کرد. در بریتانیا نیز پس از تردیدهای

فراوانی که در این مورد ابراز شد، درنهایت اقداماتی برای فاصله‌گذاری اجتماعی و منع تجمعات اتخاذ شد (José Antonio, 2020: 14-15). قطعاً موارد اخیرالذکر، حصری نیست و درباره بسیاری از دولت‌ها از جمله کشور جمهوری اسلامی ایران نیز صدق می‌کند؛ بنابراین فرض پنداشتن دولت واحد درباب مسئولیت ناشی از شیوع ویروس کرونا، یک ساده باوری و خیال‌واهی بیش نیست؛ چراکه به نظر نگارنده، همان تعهدات نسبت به دولت‌های غیرمنشأ نیز امکان طرح هم از نظر عملی و هم از حقوقی را در بردارد.

۶. تحلیل یافته‌ها

«سازمان بهداشت جهانی در ۳۰ ژانویه ۲۰۲۰، بیماری کووید - ۱۹ را وضعیت اضطراری بهداشت عمومی در ابعاد بین‌المللی خواند. به‌موجب ماده ۱۲ قواعد بین‌المللی بهداشت وضعیت اضطراری بهداشت عمومی در ابعاد بین‌المللی «واقعه‌ای غیرعادی است که به‌موجب این مقررات تشخیص داده شود که: ۱. ازطریق شیوع بیماری، خطری برای سلامت عمومی دیگر کشورها ایجاد می‌شود؛ ۲. به‌صورت بالقوه نیازمند پاسخی بین‌المللی و هماهنگ است». به‌موجب بند ۱ ماده ۱۲ قواعد بین‌الملل بهداشت، دبیرکل سازمان بهداشت جهانی می‌تواند وضعیت اضطراری بهداشت عمومی را در ابعاد بین‌المللی اعلام کند. به‌موجب ماده ۴۸ این سند، دبیرکل باید نخست کمیته‌ای اضطراری متشکل از کارشناسان حوزه موردنظر تشکیل دهد که یکی از کارشناسان را کشورهای درگیر انتخاب کند. دبیرکل متعاقب اظهارنظر کمیته می‌تواند طبق صلاحدید خود درخصوص اعلام یا عدم‌اعلام وضعیت اضطراری بهداشت عمومی در ابعاد بین‌المللی تصمیم‌گیری کند». دبیرکل سازمان بهداشت جهانی در ۳۰ ژانویه ۲۰۲۰، درباره مقابله با ویروس کرونا بیان کرد: «امروز زمان مواجهه با واقعیت‌ها است؛ نه اسارت در ترس و وحشت، زمان علم و آگاهی است نه دامن‌زدن به شایعات، و زمان همدلی و همبستگی است، نه متهم‌سازی یکدیگر»^۱.

اعلام و تضمین حقوق بنیادین مردم در اسنادی چون قوانین اساسی، جزء بدیهیات نظام‌های مردم‌سالار در سطح جهان به حساب می‌آید. درباره این مهم شکی وجود ندارد و یکی از ملاک‌های اصلی قرارگرفتن رژیم‌های سیاسی ذیل عنوان حکومت قانون، همین مسئله است. درصورت بروز حوادث خاص و ایجاد ناامنی در جوامع بشری، امکان دارد تمهیداتی ویژه در نظر گرفته شوند و با استناد به ارزش‌هایی چون ثبات و استقرار نظام یا امنیت جامعه یا حتی با مراجعه به برخی از حقوق اجتماعی ملت (Brownlie, 1983: 187-189) حقوق انفرادی و بنیادین محدود شوند (جلالی، و ابوعطا، ۱۳۹۹: ۴۵).

1. see: [https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ih-mergency-committee-onnovel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-statement-on-ih-mergency-committee-onnovel-coronavirus-(2019-ncov))

در ادامه به بحث اثباتی موضوع پرداخته شد و اشاره شد که از حیث صلاحیت ترافیعی، از میان همه مبانی صلاحیت، ماده ۷۵ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی محتمل تر به نظر می‌رسد و می‌توان این ماده را در پرتو ماده ۳۴ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری بر اختلافات میان دولت‌های عضو نیز حاکم دانست؛ اما نقض مقررات بین‌المللی بهداشتی را نمی‌توان نقض اساسنامه دانست، گرچه ممکن است اقدامات چین یا حتی بعضی کشورهای دیگر نقض ماده ۶۴ اساسنامه باشد. همچنین میان خسارات و جبران آن، تناسبی تصور نمی‌شود. موضوع دیگر هم امکان تقاضای نظر مشورتی سازمان بهداشت جهانی یا مجمع عمومی ملل متحد بود. با توجه به ابعاد دیپلماتیک، بعید است بتوان تصور کرد چنین تقاضایی، مسئولیت دولت چین را مطالبه کند؛ اما طرح سؤالاتی درباره آثار عدم رعایت مقررات بین‌المللی بهداشتی، ماهیت تعهدات اساسنامه و ارتباط آن با تعهدات عام‌الشمول ممکن است به توسعه حقوق بین‌الملل سلامت بینجامد. همچنین شاید در آینده دولت‌ها به سمت محدود ساختن چین از طریق انعقاد معاهداتی درخصوص منع تولید و تجارت گوشت حیوانات وحشی روی آورند.^۱

به نظر می‌رسد که جبران خسارت ناشی از شیوع پدیده کرونا، همان‌طور که اشاره شد، ذیل اقدامات متقابل در حقوق بین‌الملل قرار نمی‌گیرد و خودداری از جبران خسارت، موجبات تحقق مسئولیت مضاعف بین‌المللی را فراهم می‌سازد؛ برای مثال شیوع ویروس اپیدمیک کرونا، نقض تعهد اولیه، و نقض جبران خسارت ناشی از شیوع آن، نقض ثانویه است که بر ضرورت توجه به ضمانت‌اجراها در حقوق بین‌الملل بیش‌ازپیش تأکید می‌کند.

شکل ۳. نمودار ایشیکاوا/ استخوان ماهی (نمودار علت و معلولی)

با فرض پذیرش چنین بیماری‌هایی به‌عنوان مسائل جهانی و در نتیجه موضوعات حقوق

1. See: <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/china-legislative-decision-passed-to-punish-trade-and-consumption-of-wild-animals-amid-covid-19-epidemic/>

بین‌الملل که چاره‌ای نیز جز این وجود ندارد، لازم است برای کنترل آن‌ها قواعد و ضوابط بین‌المللی و فراتراز حاکمیت کشورها و البته با همکاری کشورها تنظیم شود (Crawford, 2016; Kulesza, 2013) تا اگر مسئولیت بازیگران صحنه بین‌الملل در آنجا نادیده گرفته می‌شود، لااقل در وهله نخست در عدم گسترش و مهار آن فائق آید. این می‌تواند زمینه‌ساز مراحل بعدی باشد که در آن مراحل باید مسئولیت کشورها یا هر نهادی که به سبب سوءرفتار آن‌ها چنین معضلی برای جامعه جهانی به وجود آمده است، قابل بررسی و پیگیری باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

در ادامه مباحث پیش گفته در مطالب قبلی، می‌توان به موارد زیر تأکید کرد:

۱. در اواخر دسامبر ۲۰۱۹ و اوایل دی‌ماه ۱۳۹۸، بروز یک بیماری شبیه ذات‌الریه در شهر ووهان کشور چین به سازمان جهانی بهداشت گزارش شد. چند روز پس از این گزارش مشخص شد که نوع جدیدی از ویروس کرونا مسبب این بیماری شده است. به زودی افراد مبتلا به بیماری ناشی از ویروس کرونا در تایلند، ژاپن، کره جنوبی، ایتالیا، و ایران دیده شدند و با فوت شماری از بیماران، نگرانی‌ها درباره این ویروس افزایش یافت. آنچه جای تعجب و تأسف داشت، شدت و گسترش بیماری ناشی از ویروس کرونا در ایران بود که پس از شهر ووهان چین، شهر قم ایران را به دومین شهر آلوده جهان تبدیل کرد. تا روز هفتم اسفند ۱۳۹۸، هشت کشور کانادا، لبنان، امارات، بحرین، کویت، افغانستان، عراق و عمان اعلام کردند که افرادی مبتلا به ویروس کرونا را شناسایی کرده‌اند که از ایران آمده‌اند. در دوم اسفند ماه، با اعلام رسمی فوت چهار نفر، ایران پس از چین بیشترین تلفات ناشی از ویروس کرونا را داشت.

۲. دولت چین به عنوان دولت منشأ این فعالیت، متعهد شد تا از وقوع خسارات فرامرزی ناشی از این بیماری پیشگیری کند. هر تعهدی برای اجرا، نیاز به مقدمات و تدارکاتی دارد که ممکن است برخی از آن‌ها رأساً تعهدی مستقل به شمار آیند. در این موارد، دولت مربوطه متعهد به دو نوع تعهد است: تعهد به تدارک و تعهد اصلی که خودش تعهدی مستقل به شمار می‌آید؛ و تعهد به تحقق تعهد اصلی. تعهد به پیشگیری به دو دسته تقسیم می‌شود: تعهد خاص به پیشگیری، تعهد عام به پیشگیری. دسته نخست، ناظر بر برخی از فعالیت‌های منع نشده است و رژیم حقوقی دقیق‌تر و جامع‌تری درباره آن ایجاد شده است؛ اما تعهد عام به پیشگیری فارغ از اینکه چنین فعالیت‌هایی وجود داشته باشد یا خیر، به اجرا درمی‌آید و دولت‌ها را متعهد می‌کند که در پیشگیری یا کاهش آثار زیان‌بار فرامرزی هر رویدادی بکوشند؛ در نتیجه، تمام دولت‌های درگیر کووید-۱۹ در مقابل دیگر کشورها متعهد بودند که تا حد امکان، در پیشگیری از انتقال فرامرزی این بیماری تلاش

کنند. با این اوصاف، لزوم این مسئله نمایان خواهد شد که باید امکانات لازم را در این زمینه فراهم کنند و صادقانه اطلاعاتی را به اشتراک گذارند که کشورهای دیگر را در کاهش خسارات ناشی از این بیماری کمک کند.

۳. اقامه دعوی خسارت یک دولت به طرفیت دولت چین در دیوان امر ساده‌ای نیست؛ با فرض اینکه حتی دعوی حقوقی به نتیجه مطلوب منجر نشود، باز هم تعقیب چنین قضیه‌ای در مرجعی چون دیوان می‌تواند به پیروزی‌های سیاسی چشمگیری منتهی شود. این اقدام که بتوان دولتی را مسئول جان باختن تعداد زیادی انسان در اقصی نقاط جهان معرفی کرد و درصدد احراز مسئولیت بین‌المللی آن کشور برآمد چیزی نیست که هر روز اتفاق بیفتد؛ از این رو در صورتی که وقت اندکی برای اجرای عدالت باشد، نباید از آن گذشت. این استدلال که «طرح دعوا علیه کشور قدرتمند و درجه اولی چون چین از سوی کشورهای که به نوعی مبادلات اقتصادی با آن کشور دارند، ساده نیست»، بار حقوقی ندارد و تزلزلی در طرح، اثبات ادله، دعوا و مبانی صلاحیت دیوان ایجاد نمی‌کند.

۴. بر این اساس پژوهش حاضر در مقام بیان این نکته برآمد که عملکرد دولت چین در برابر ویروس کرونا، ناقض مواد ۶۳ و ۶۴ اساسنامه سازمان بهداشت جهانی و مقررات راجع به بهداشت ۲۰۰۵ است؛ چنانچه دولت چین طبق مقررات مذکور به تعهدات و وظایف خود عمل می‌کرد، امروز با روند تصاعدی گسترش این ویروس روبه‌رو نبودیم. اقدام متخلفانه دیگر چین برداشتن ممانعت از عرضه بازار گوشت خفاش بود که ممکن است بار دیگر شیوع ویروس را گسترده کند و مجدداً سبب طرح دعوی دیگری علیه چین شود. آخرین خبر پنهانکاری چین ۴ آوریل در روزنامه واشنگتن پست منتشر شد مبنی بر اینکه تعداد فوتی‌های دولت چین ۴۲ هزار نفر بوده است.

۵. بنابراین چنان‌که مشاهده می‌شود، کاستی‌های موجود در این عرصه تنها به چین ختم نمی‌شود و اگر قرار بر اقامه دعوی باشد، عدالت حکم می‌کند که این دعوی در حق تمامی دولت‌های ناقض که تلاش بایسته در اجرای تعهدات بین‌المللی راجع به بهداشت جهانی نداشتند، اقامه شود. اصل تلاش بایسته یکی از اصول بنیادین حقوق بین‌الملل عمومی در اجرای تعهدات بین‌المللی دولت‌ها به شمار می‌رود که می‌تواند راهنمایی برای تنظیم عملکرد دولت‌ها در نظر گرفته شود. این اصل با عنایت به ساختار نرم و انعطاف‌پذیر خود به دولت‌ها امکان می‌دهد تا از یک سو بهترین گزینه متناسب با امکانات خود را برای اجرای تعهدات بین‌المللی انتخاب کنند و از دیگر سو حقوق افراد و جوامع انسانی محفوظ نگاه داشته شود. در حقوق بین‌الملل این حقیقت نیز پذیرفته شده است که پیشگیری بهتر از درمان است؛ از این رو دولت‌ها با اتکا به این اصل باید بیشترین همکاری را با یکدیگر برای مقابله با بحران‌هایی چون کووید - ۱۹ انجام دهند. در عین حال

تعهد دولت‌ها تنها ناظر به پیشگیری نیست؛ چراکه دولت‌ها با مشاهده کوچک‌ترین نشانه‌های این بیماری باید سازوکار نظارت و مشاهده خود را فعال کنند و اطلاعاتی را که در این زمینه به دست آورده‌اند، با کمترین تأخیر در اختیار دولت‌های قربانی قرار دهند. درواقع دولت‌ها در هر مرحله باید همکاری و پاسخ مناسب و پیشگیری این سه تعهد را با توجه به اصل منع آسیب‌رساندن به دولت‌های دیگر و شهروندان آن‌ها، حقوق بین‌الملل حاکم بر بلایای طبیعی و مقررات تدوین‌شده سازمان جهانی بهداشت انجام دهند.

۶. دولت را با هر کدام از رویکردهای پذیرفته‌شده درخصوص مسئولیت دولت، می‌توان درگیر کرد و این درگیری ممکن است به اشکال مختلف ظهور پیدا کند. در جبران خسارت، هدف اصلی بازگرداندن وضعیت به ماقبل حادثه است. برای این منظور می‌توان از اقدامات جبرانی روانی و مادی استفاده کرد تا از طریق آن، هم زیان‌های مادی، هم زیان‌های معنوی به‌شکل شایسته‌ای جبران‌پذیر باشد.

۷. ضرورت این پژوهش را می‌توان در این نکته دانست که طرح سؤالاتی درباره آثار عدم‌رعایت مقررات بین‌المللی بهداشتی و ماهیت تعهدات اساسنامه و ارتباط آن با تعهدات عام‌الشمول ممکن است به توسعه و گسترش حقوق بین‌الملل سلامت منجر شود. هم‌چنین می‌توان پیشنهاد کرد که در آینده دولت‌ها به سمت محدودساختن دولت چین از طریق انعقاد معاهداتی درخصوص منع تولید و تجارت گوشت حیوانات وحشی روی آورند و دولت‌هایی که به تعهدات خود درمقابل بیماری‌های واگیر جامه عمل نمی‌پوشانند، با ضمانت اجراهای بین‌المللی روبه‌رو شوند که شدیدترین آن رکن ICI است و در مواردی به صدور قطعنامه‌های بین‌المللی مجمع عمومی و شورای امنیت می‌انجامد. البته دوباره باید تأکید کرد که حتی نظر مشورتی، زمانی اهمیت بیشتری خواهد داشت که مجمع سازمان بهداشت جهانی به‌سبب رسالت انسانی و جهانی خود قطعنامه‌ای در تأیید یا حمایت از نظریه صادر کند و به‌تبعیری به جهانیان و بشریت نشان دهد که عدالت فراتر از قدرت است.

کتابنامه

- ابراهیم گل، علیرضا (۱۳۹۷). *مسئولیت بین‌المللی دولت* (جمال سیفی، مقدمه‌نویس). تهران: شهر دانش.
 پله، آلن و کرافورد، جیمز و السون، سایمون (۱۳۹۶). *مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل* (سیامک کریمی، و مهدی حدادی، مترجمان). تهران: مجد.
 تقوایی، عباس؛ و لرکجوری، عاطفه (۱۳۹۹). *حقوق بین‌الملل و بیماری‌های با قابلیت پاندمی* (بررسی موردی: کرونا و ویروس). *فصلنامه راهبرد سیاسی*، ۴ (۱۳)، ص ۱۵-۱.

- جلالی، علیرضا؛ و ابوعطا، محمد (۱۳۹۹). وضعیت اضطراری و محدودیت حقوق بنیادین: بررسی اقدامات حکومت ایتالیا در مقابله با بیماری کرونا. پژوهش حقوق عمومی، ۲۲(۶۷)، ص ۴۱-۶۱.
- حدادی، مهدی (۱۳۹۴). تحول در اجرای مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها. تهران: دادگستر.
- حیدری، علی رضا (۱۳۹۹). مقایسه توانایی دولت ایران و کشورهای منتخب شرق آسیا در سیاست‌گذاری کووید - ۱۹. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۲)، ص ۴۷-۷۲.
- سواری، حسن (۱۳۹۹). جزوه کلاسی درس حقوق مسئولیت بین‌المللی، دانشگاه تربیت مدرس
- سیمایی صراف، حسین (۱۳۹۹). هنجارهای حقوقی فقهی کرونایی؛ مبانی مشروعیت هنجارها و خاستگاه قانونی هنجارسازان. فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۲۳ (ویژه‌نامه حقوق و کرونا)، ص ۱۶۳-۱۸۰.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۵). حقوق بین‌الملل عمومی. تهران: گنج دانش.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا؛ و تراز، نسرین (پاییز - زمستان ۱۳۹۹). توزیع جبران خسارت در وضعیت مسئولیت مشترک بین‌المللی. مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۶۳، ص ۲۹-۵۰.
- علیزاده، مسعود؛ و زرنشان، شهرام (۱۳۹۹). بحران کووید ۱۹ و اصل تلاش بایسته در حقوق بین‌الملل. پژوهش حقوق عمومی، ۲۲(۶۷)، ص ۶۳-۸۲.
- قطبی، بابک؛ ناوخاصی، ساسان؛ قبادی، شادی؛ شهسواری، زهرا؛ کهریزی، ناهید (۱۳۹۹). مروری بر بیماری کرونا و ویروس جدید. مجله پژوهش سلامت. ۱۳۹۹، ۵(۳)، ص ۱۸۷-۱۸۰.
- قنوتی، جلیل؛ و فتحی، بدیع (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی تأثیر کرونا و ویروس (کووید - ۱۹) بر تعهدات. حقوق اسلامی، ۱۷(۶۴).
- کرافورد، جیمز (۱۳۸۹). حقوق مسئولیت بین‌المللی (علیرضا ابراهیم گل، مترجم). تهران: سنگلج.
- کریمی، سیامک (۱۳۹۹). تعهد دولت منشأ و سایر دولت‌ها به پیشگیری از خسارات فرامرزی کووید - ۱۹. پژوهش حقوق عمومی، ۲۲(۶۷).
- مصطفوی‌نژاد، سیدابوالحسن؛ و مصطفوی‌نژاد، سیدنجم‌الدین (۱۳۹۹). مسئولیت بین‌المللی دولت چین و جبران خسارت ناشی از ویروس کرونا، مجموعه مقالات هفتمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم انسانی، مدیریت و کارآفرینی ایران، تهران.
- مقامی، امیر؛ ملت، محمدرضا؛ و احسن‌نژاد، مسعود (۱۳۹۹). مبانی ممنوعیت مصرف و تجارت غذایی حیوانات وحشی از منظر حقوق بین‌الملل (با نگاهی به انتقال ویروس کرونا از خفاش به انسان). پژوهش حقوق عمومی، ۲۲(۶۷)، ص ۱۶۷-۱۹۱.
- مهر، نسرین (۱۳۹۹). مسئولیت دولت در جبران خسارت قربانیان کرونا. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۲۳ (ویژه‌نامه حقوق و کرونا)، ص ۱۴۳-۱۶۱.

- Aghamohammadi, E. (2020). International Health Relations with Respect to the Corona Pandemic. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 12(3), p 55-83.
- Ahmed, S. S. (2020). The Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): A Review. *Journal of Advances in Medicine and Medical Research*, 32(4).
- Bedjaoui, Mohammed (1987). Responsibility of States: Fault and Strict Liability, in Rudolf Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of International Law*, Vol. 10, New York: Elsevier.
- Bergkamp, Lucas. (2020). State Liability for Failure to Control the COVID-19 Epidemic: International and Dutch Law. *European Journal of Risk Regulation*, Vol. 11, No. 2.
- Brownlie, Ian (1983). *System of the Law of Nations: State Responsibility*. New York: Clarendon.
- Chen, N; Zhou, M; Dong, X; Qu, J; Gong, F; Han, Y & al (2019). Epidemiological and clinical characteristics of 99 cases of 2019 novel coronavirus pneumonia in Wuhan China: a descriptive study, 395 (10223), p 507-513.
- COVID-19 and Responsible Business Conduct (2020). tackling coronavirus (covid-19) contributing to a global effort: OECD.
- Crawford, James.(2013). *State Responsibility*, Cambridge, Cambridge University Press.
- D'argent, Pier (2014), "Reparation, Cessation, Assurances and Guarantees of Non-Repetition", in Principle of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art, Nollkaemper, A., and Plakokefalos (eds.), Cambridge University Press.
- Farnoosh G; Alishiri G; Hosseini Zijoud S R; Dorostkar R; Jalali Farahani A. (2020). *Understanding the Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus (SARS-CoV-2) and Coronavirus Disease (COVID-19) Based on Available Evidence - A Narrative Review*. J Mil Med. 22 (1) :1-11.
- Haug C Wang Y Li X Ren L Zhao J Hu Y et al (2020). *Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan china*, Lancet: 395 (10223): 497-506.
- José. Antonio (2020) Garcia Bierzo Unculin: Tinto
- Kornhauser, Lewis A (2014)., "Incentives, Compensation, and Irreparable Harm", SHARES Research Paper Vol. 48. Available at: www.sharesproject.nl, Last visited on: 29/07/2019.
- Kulesza, Joanna. (2016). *Due Diligence in International Law*, Boston: Brill.
- Mazzuoli Valerio (2020). *State Responsibility and COVID-19: Bringing China to the International Court of Justice?* Date: May 15.
- McDonal, Neil (2019). *The Role of Due Diligence in International Law*, International & Comparative Law Quarterly, Vol. 68, No. 4.
- Messineo, Francesco (2012). Multiple Attribution of Conduct. August 31, 2012, in: Principles of Shared Responsibility, P. A. Nollkaemper & I. Plakokefalos, eds., Forthcoming, SHARES Research Paper No. 2012-11, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2159859>
- Nollkaemper, Andre (2011). Issues of Shared Responsibility before the International Court of Justice. Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-01, Amsterdam Center for International Law No. 2011-01, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1805696> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1805696>
- Noyes J; & Smith B (1988). State Responsibility and the Principle of Joint and Several Liability. *Yale Journal of International Law*, Vol. 130., p 228-231.
- Sucharitkul, Sompong (1996). State Responsibility and International Liability under International Law. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law*

Journal, Vol. 18, No. 4.

C) France

Quoc Dinh, Ngyn (1980). *Droit International Public*.

Rousseau, Charles (1971). *priciple Generaux de Droit International public*, les source.

Rousseau, Charles (1973). *Droit International public*, prfécis.

D) Documents:

Case "Corfu Channel" (*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania*), Merits, ICJ Reports. (1974).

Convention "Biological Diversity" (31.I.L.M), (1992).

Convention "International Civil Liability of the Owner of the Flag of the Violating Ship". 29 November (1969).

Convention "International Liability for Damage to Space Objects", March 29, (1972).

Convention "International Liability of States Arising from the Vienna Nuclear Activities" 19 May (1963).

Convention "Principles Governing the Activities of the Country in the Exploration and Exploitation of Outer Space", January 27, (1967).

Convention "Rio Declaration on Environment and Development. General Assembly". 47/190 of 22 December (1992).

Convention Climate Change (31.I.L.M) (1992).

Draft Article of "Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts" (2001).

Yearbook of the International Law Commission, corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4.

Draft Articles on Prevention of Transboundary harm Hazardous Activities (2011).

Statute "International Court of Justice" (1946)

Statute "World Health Organization" (1948).

UN Doc. A/CONF.151/26/REV.1 (Vol.1), (1994).

World Summit Outcome, A/RES/60/1 (2005).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
برتال جامع علوم انسانی